

Колекция прорезни оловни накрайници от Рим-Шумен

Сте́ла Дончева

Филиал на Национален археологически институт с музей – Шумен, Българска академия на науките, ул.
„Генерал Тошев“ № 4, Шумен 9701; donchevastela@yahoo.com

Slotted Dense-Lead Strap-ends from RHM – Shumen

Stella Doncheva

Branch of the National Institute of Archaeology with Museum – Shoumen, Bulgarian Academy of Sciences, 4 General
Toshev Str., 9701 Shoumen, Bulgaria; donchevastela@yahoo.com

ABSTRACT

The number of the slotted belt strap-ends found on the territory of present-day Bulgaria and especially in the northeastern part has increased significantly in recent years. The lead strap-ends/pendants form a separate group among them, and their number (more than 100 artifacts) exceeds that of the bronze variety. Thirty strap-ends have been published until present. This article is aimed at presenting nine new examples.

The dense strap-ends are decorated mainly with geometric designs, forming simple compositions. They consist of parallel lines, zig-zags, circles, dots and sometimes Christian symbols and stylized composition of floral motifs.

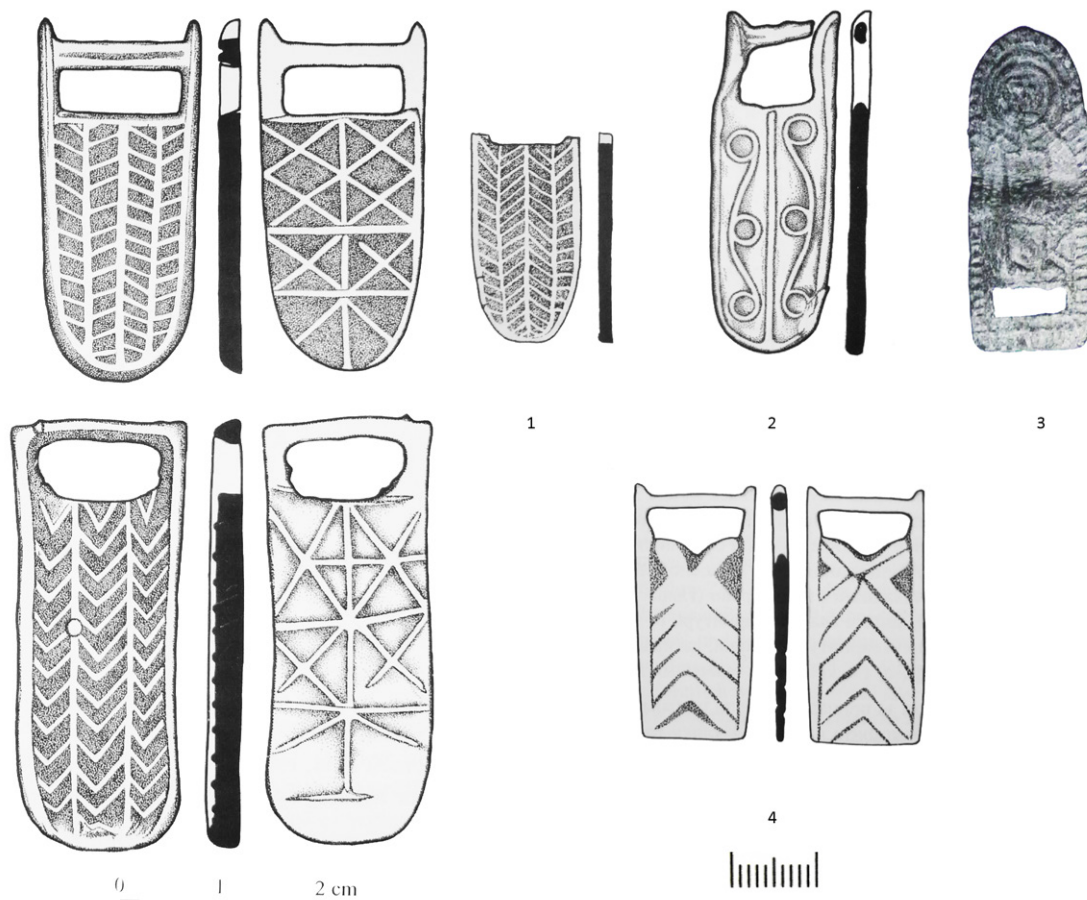
The fact that such artifacts have not been found outside the boundaries of present-day territory of Bulgaria proves beyond any doubt the local origin of both slotted dense-lead – and the openwork strap-ends. I believe that the two main groups were used in different periods. The gryphon-tendril style bronze slotted openwork strap-ends were manufactured from the second half of the 8th until the early 9th century. The dense-lead –belt strap-ends can be regarded their replicas from a later period. They were most popular in the middle and especially in the second half of the 9th – the early 10th century. However, it is also possible that artifacts from both groups had been in use in the later period.

Key words: Early Middle Ages, First Bulgarian Empire, Belt mounds

В последно време броят на прорезните коланни краища, намерени на територията на България и главно в нейните североизточни предели, значително нарасна. Сред тях ясно се открояват няколко групи паметници в популярния за времето на VIII – IX в. стил „грифони-ластари“. Те биват ажурни с растителна украса от повлеци и палмети в различни съчетания („S“-овидни повлеци и двойни полупалмети, привързани палмети с три, пет и седем листа) и ажурни с грифони. Отделна група са оловните плътни накрайници/висулки (Плетнъов 2009, 103-119), която по численост надхвърля тази на бронзовите и надминава, по предварителни данни, стотина екземпляра. От тях публикувани и известни досега са 30 броя. Тук представям нови 9 паметника¹. Предстои обнародването на още 6 такива, намерени в околностите на Разград.

Настоящите накрайници са придобити в Средновековния отдел на музея в Шумен от откупки по времето, когато съществуваше практиката фондовете на музеите да се попъхват с пре-

¹ Консервационните дейности по накрайниците се състоят единствено в механичното (ръчно) почистване на полепналата по тях земна маса. Поради спецификата на материала, от който са изработени (оловна сплав) се прецени, че това е достатъчна намеса, която ще запази автентичния вид на предметите и тяхната цялост.

Обр. 1. Прорезни оловни накрайници от селището при Голямата базилика в Плиска (по Георгиев 1981)

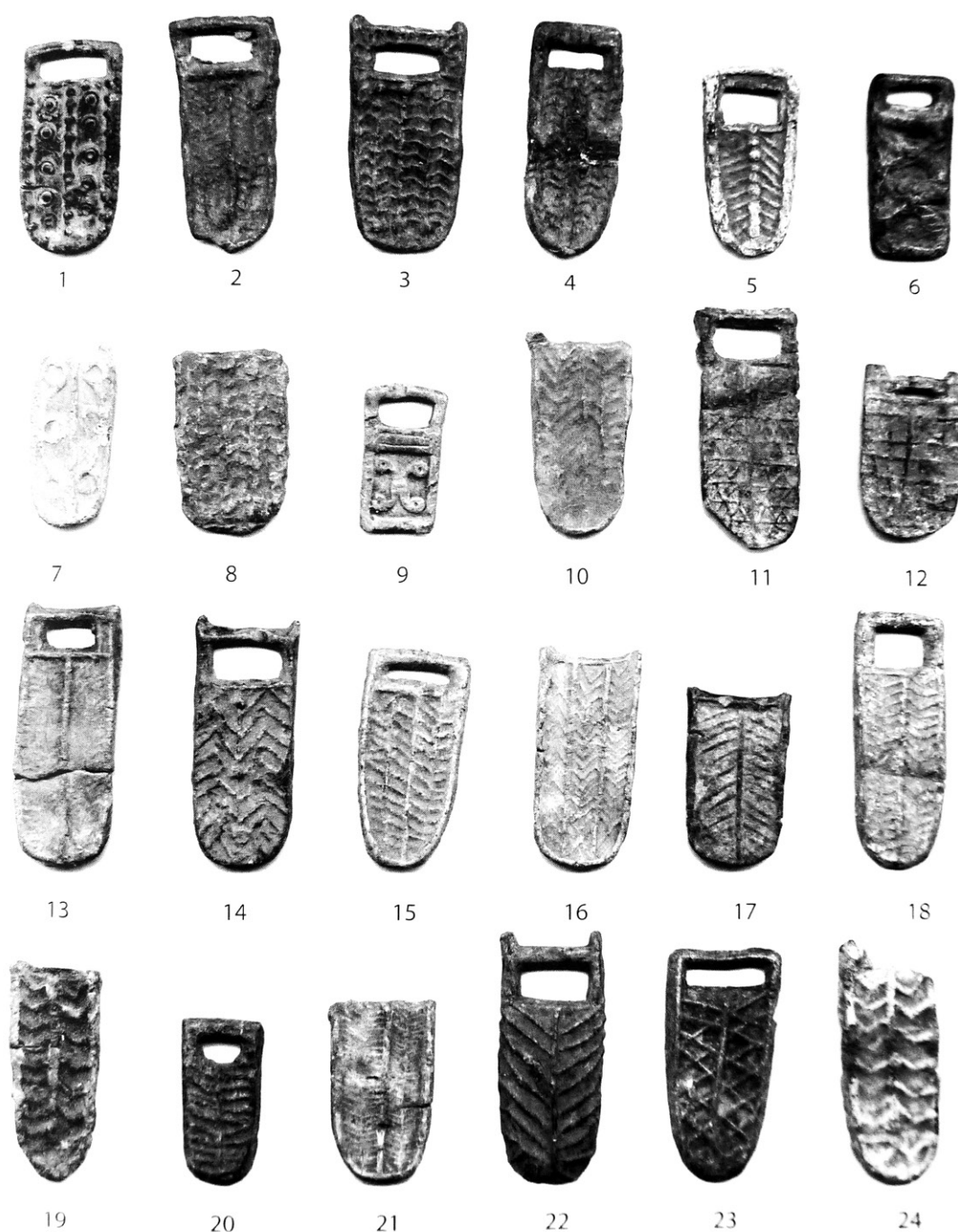
Fig. 1. Slotted dense-lead belt strap-ends yielded by the settlement at the Great Basilica in Pliska (after Georgiev 1981)

Обр. 2. Прорезни оловни накрайници. 1. От ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско (по Плетньов 2009); 2. От НИМ-София (по Станилов 2006); 3. От РИМ-Варна (по Плетньов 2009); 4. От крепостта при с. Смирненски, Русенско (по Станилов 2000)

Fig. 2. Slotted dense-lead belt strap-ends (1 – Early Medieval settlement near the village of Zhilino, Novi Pazar region (after Плетньов 2009); 2 – National Historical Museum – Sofia (after Станилов 2006); 3 – Regional Historical Museum – Varna (after Плетньов 2009); 4. From the fortress near the village of Smirnenki, Ruse (after Stanilov 2000)

доставени от частни лица предмети. Според сведенията на приносителите, накрайниците са намерени в околностите на столицата Плиска. Тъй като няма как да бъдем напълно сигурни в тяхното местонамиране, колкото и да е проверен и сигурен източникът, тук посочвам по-общото и коректно в случая наименование – Североизточна България. Същото съвпада и с мястото на произхода на известните досега в литературата подобни прорезни накрайници, което е косвено потвърждение за обозначението на настоящите предмети.

Оловните плътни накрайници съществено се отличават от прорезните ажурни гарнитури и затова е редно да се разглеждат самостоятелно. Единственото, което ги обединява е прорезът при основата. Различни са както материалът на изработка, така и формата. Ажурните краища са отливки от медни сплави (бронз), а плътните са от лесно топимо олово. Първите са с ажурни изрези по тялото, следващи богатата растителна орнаментика по него, а вторите са метални пластини без изрези по повърхността. Сред декорацията на плътните накрайници преобладават геометричните мотиви в елементарни композиции от успоредни и начупени линии, кръгове и точки, по-рядко християнски символи. По някои от тях, обикновено върху обратната

Обр. 3. Прорезни оловни накрайници от РИМ-Варна (по Плетньов 2009)

Fig. 3. Slotted dense-lead belt strap-ends from the collection of the Regional Historical Museum – Varna (after Плетньов 2009)

страна, са нанесени силно стилизирани съчетания от растителни мотиви, често далечен отглас от популярната и широко разпространена орнаментика по това време.

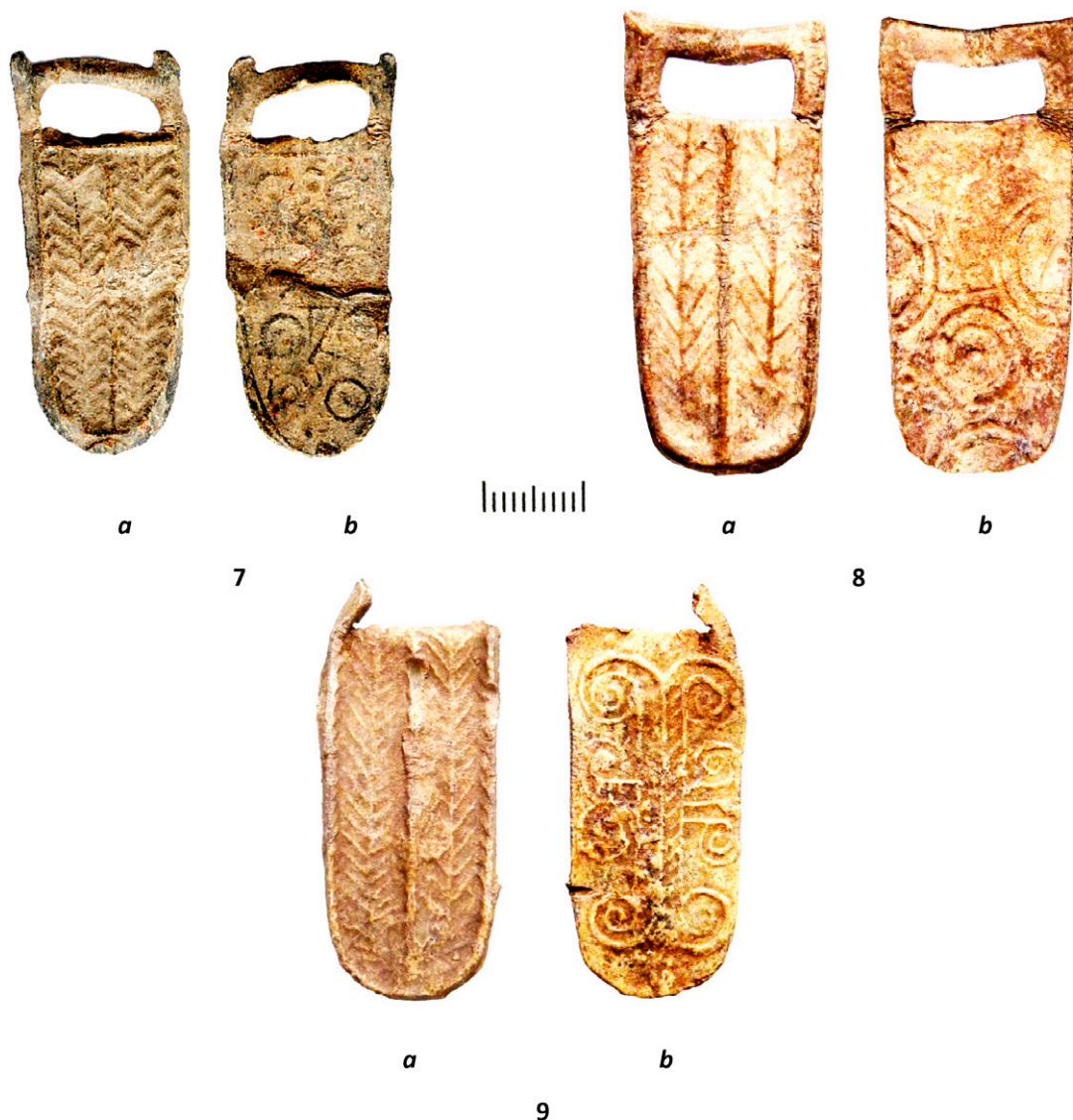
Сред посочваните в изследванията по темата паралели извън страната, подобни изделия не се откриват. Примерите в случая се явяват доста далечни по хронология и място на разпространение, а и по орнаментика и стил (коланните накити от Мокрая балка (VIII – IX в.) и Новгород (XII – XIII в.), отделни паметници от Дон, Южен Урал и др.), (Плетньов 2009, 104, обр.

Обр. 4. Прорезни оловни накрайници от Североизточна България
Fig. 4. Slotted dense-lead belt strap-ends from present-day Northeastern Bulgaria

1 и пос. лит). Различни са също размерите, материалът на изработка и декорацията. В някои от посочените примери такава дори липсва (накрайниците от Южен Урал, Султана). Обединителен елемент между всички тези изделия е само правоъгълният изрез при основата.

Прорезни накрайници, в това число и плътни оловни предмети, се намират единствено на територията на България. Оловни краища са известни от селището при Голямата базилика в Плиска – 2 (обр. 1) (Георгиев 1981, 194, обр. 4, 2а-б), ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско – 1 (обр. 2 1) (Стоянова 2003, 112, обр. 3.1), НИМ-София – 1 (обр. 2 2) (Инкова 2001, 90, табл. II.1; Станилов 2006, 170, обр. 5, 8; 171, обр. 6, 3), крепостта при с. Смирненски, Русенско – 1 (обр. 2 4) (Станилов 2000, 174, обр. 4, 3) и колекцията от Варненския музей – 25 (обр. 2 3) (Плетньов 2003, 317-323; Плетньов 2009, 105, обр. 2, 106, обр. 3). Новите екземпляри от този вид повтарят формата, материала на изработка и отчасти известната орнаментика, но представят и нови съчетания от елементи и мотиви, които допълват представата ни за тази постоянно нарастваща група изделия, и на които е редно да се обърне специално внимание.

Обр. 4. Продължение
Fig. 4. Continued

Първите четири накрайника са едностранни, с украса по лицевата страна от насечки, тип „риба кост“, нанесени в отвесни успоредни пояси, разделени от релефни линии. При първия поясите са два (обр. 4 1), при останалите – по три (обр. 4 2-4). При третия коланен край отвесните редове от насечки са гъсто разположени и с различна дължина, образуващи в средата релефен ръб (обр. 4 3). Прорезите също са различни, при първия (обр. 4 1) и третия накрайник (обр. 4 3) – с широка форма, близка до квадрата, при втория – тясна (обр. 4 2), правоъгълна (при последния прорезът е отчупен).

Останалите накрайници са двустранни, с орнаментация и по двете страни, като лицевата е ясно изразена и подчертана обикновено с релефен бордюру в края (обр. 4 5-6). Два от накрайниците са с идентична форма и украса и по двете страни – коси насечки в два пояса, правоъгълните прорези са широки, двете „уши“, излизайщи извън линията на основата и бордюрите в края – също са еднакви. Двата накрайника са изработени по един и същ модел, като единият от тях е по-качествен и няма следи от употреба (остатъците от лещите при върха и основата не са отстранени) (обр. 4 6).

Отделно от разгледаните стоят следващите три прорезни накрайника. Украсата върху двете страни при тях напълно се различава една от друга. Лицевата страна и на трите предмета е покрита с релефна украса от насечки, като при първия тя е подобна на досега разгледаната при останалите накрайници (обр. 4 7), а при последните два наподобява „елхова клонка“ (обр. 4 8-9). Интерес предизвикват обратните страни на коланните краища, където се наблюдава по-голямо разнообразие. При два от тях тя е геометрична и се състои само от концентрични кръгове с център (обр. 4 8) или тяхното съчетание с триъгълници (обр. 4 7). Цялото поле върху обратната страна на последния накрайник е заето от „разцъфнал кръст“ с двойно завити спираловидни краища и надлъжни рамена, покрити с коси насечки (обр. 4 9).

Липсата на подобни изделия извън територията на страната показва по категоричен начин техния местен произход. И това се отнася както за прорезните ажурни накрайници с растителна и животинска украса в стил „грифони-ластари“, така и за оловните плътни краища с геометрична и стилизирана орнаментика. Първоначално всички находки се датираха във времето на разпространение на стила „грифони-ластари“ в VIII – началото на IX в., т.е. в старобългарската езическа култура (Станилов 1990, 188). Впоследствие се наложи мнението за продължителното време на тяхното съществуване, както през езическия, така и в християнския период на българската култура – от края на VIII в., основно в IX в. до първите десетилетия на X в. (Плетньов 2003, 317-323; Плетньов 2009, 116-117).

Според мен двете основни групи паметници – ажурните и отделно плътните накрайници с прорези имат различна датировка. Бронзовите прорезни накрайници в стил „грифони-ластари“ са произвеждани в периода, характерен за стила – втората половина на VIII в. до началото на IX в. Плътните оловни краища са малко по-късна реплика на този вид украси. Основно тяхното разпространение се отнася в средата и предимно във втората половина на IX – началото на X в., което не изключва едновременно им съществуване в по-късно време и се предполага от устойчивата традиция, трайния материал на изработка и близкото времево отстояние на двата периода. Потвърждение на датировката са оловните накрайници, намерени при селището под Голямата базилика в Плиска от средата на IX в. (Георгиев 1981, 194, обр. 4, 2а-б), (обр. 1) и екземплярът от ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско от същото време (Стоянова 2003, 112) (обр. 2 1) и НИМ-София (обр. 2 2). В периода след покръстването се датират и двата каменни калъпа от Плиска, в които са отливани точно такива прорезни оловни накрайници (обр. 5 1-2) (Станчев 1955, 183-221, обр. 12; Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013, 128-129, 232, табл. XVIII, обр. 10; Дончева 2015, 123-126). Изображенията на християнски символи по някои оловни предмети, представеният с „разцъфнал кръст“ върху една от страните (обр. 4 9) и отделно накрайниците с връзани кръстове и релефна фигура на светец от Варненския музей (Плетньов 2009, 106, обр. 3.1) (обр. 2 3), са косвена подкрепа на тази по-късна датировка. Плътният бронзов накрайник с изображение на грифон от некропола в кв. „Трошево“, отнасящ се към края на IX – X в. (Плетньов, Павлова 1992, 165-167, 196, табл. II, 15), вероятно е реплика на ажурните краища с грифони и също принадлежи на тази по-късна група паметници. Затова и съществено се различава в детайлите от изображенията по ажурните накрайници с грифони и няма аналог сред тях. Напълно убедителни свидетелства обаче, за датировката на този вид прорезни накрайници могат да бъдат само тези, получени от сигурен археологически контекст. Надявам се тази празнота да бъде попълнена в най-скоро време, което още по-убедително ще изясни много от въпросите, които тази група паметници поставят.

Групата на плътните оловни накрайници с прорези принадлежат на „профанния стил“, отглас от класическия вариант на стила „грифони-ластари“, който заема своето важно място в развитието на художествения метал през Ранното българско средновековие. Вероятно притежателите на коланни гарнитури с оловни накрайници са принадлежали на прослойка, различна от тази, която е носела набори с ажурни прорезни краища с грифони и сложна растителна украса. Във времето на Ранното средновековие, когато коланът не е загубил все още ранговото си отличие на принадлежност към дадена общност, отделните групи паметници са реална от-

1

2

Обр. 5. Калъпи за отливане на прорезни накрайници. 1 – калъп от мергел за отливане на прорезни накрайници от Плиска (по Станчев 1955); 2 – калъп от зелен андезит за отливане на прорезни накрайници от Външния град на Плиска (по Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013)
Fig. 5. Moulds for slotted dense-lead belt strap-ends casting (1 – a mould cut from marl for slotted dense-lead belt strap-ends casting found in Pliska (after Станчев 1955); 2 – a mould cut from green andesite for slotted dense belt strap-ends found in the Outer Town of Pliska (after Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013))

пратка за нейното устройство и строга йерархия. Ето защо, всеки един паметник, допринасящ за обогатяването на тази обща картина, заслужава своето внимание.

Каталог на находките

1. Обр. 4 I. Оловен прорезен накрайник с права основа, заоблен връх, широк прорез с леко нарушена форма при отливането. По лицевата повърхност – релефна украса от начупени линии в два отвесни реда, тип „рибна кост“, неравномерно нанесени, разделени с релефен ръб в средата. Размери: дължина – 4,5 см, ширина – 1,35-1,60 м, дебелина – 0,25 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23733.

2. Обр. 4 2. Оловен прорезен накрайник с права основа, правоъгълен тесен изрез с две „уши“, излизащи напред, продължение на успоредните надлъжни страни, заоблен връх. По лицевата страна – релефна украса от коси насечки, тип „рибна кост“ в три отвесни реда. По очертанието на целия предмет – релефен бордюру. Размери: дължина – 4,5 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23372.

3. Обр. 4 3. Оловен прорезен накрайник със силно нарушена форма и украса, следствие на некачествена отливка. Основата и прорезът са изкривени, върхът е заострен. Украсата, която се забелязва е от три равни пояса насечки, тип „рибна кост“. По очертанието – релефен бордюру, нарушен на повечето места. Бракувано изделие. Размери: дължина – 4,2 см, ширина – 1,4-1,7 см, дебелина – 0,25 см. РИМ-Шумен. Инв. № 22754.

4. Обр. 4 4. Оловен прорезен накрайник с права основа, отчупен прорез, заоблен връх. По лицевата страна – релефна украса от гъсто разположени коси насечки, тип „рибна кост“, средният пояс е по-тесен и релефно издигнат над полето, страничните два са по-широки и симетрично разположени. Размери: дължина – 3,2 см, ширина – 1,5-1,6 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 24451.

5. Обр. 4 5. Оловен прорезен накрайник с извита при отливането основа с две „уши“, излизащи извън нея, нарушен правоъгълен изрез под нея, заоблен неправилно връх. По двете повърхности – украса от коси насечки в два пояса, разделени от релефен ръб. По очертанието

върви релефен бордю̀р. Бракувано изделие. Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 1,25-1,5 см, дебелина – 0,25 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23732.

6. Обр. 4 6. Оловен прорезен накрайник, подобен на предходния. Права основа с две „уши“, излизайщи извън нея, правилен правоъгълен изрез, заоблен връх. По двете повърхности – украса от коси насечки в два пояса, разделени от релефен ръб. По очертанието – релефен бордю̀р. Размери: дължина – 3,7 см, ширина – 1,3-1,5 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23732а.

7. Обр. 4 7. Оловен прорезен накрайник с нарушена при отливането форма. Извита неправилно основа, изкривен прорез, заоблен връх. Върху лицевата страна – украса от коси насечки в два пояса, разделени от релефен ръб, заключена от бордю̀р в края, подобна на тази върху страните двата предходни предмета (обр. 5 – 6). Върху обратната плоска страна – орнамента̀ция от геометрични фигури – концентрични кръгове, кръгове с точка в средата, триъгълници. Бракувано изделие. Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,5 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23855.

8. Обр. 4 8. Оловен прорезен накрайник с права основа и правоъгълен прорез, със следи от огъване, широко извит връх. Върху лицевата страна – два вертикални пояса от коси къси насечки, подобни на „елхови клонки“ с остър ъгъл при основата на стъблото, разделени от релефен ръб в средата. По края върви широк бордю̀р. Върху обратната страна – двойни концентрични кръгове с различен радиус с точка в центъра. Размери: дължина – 4,7 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 24450.

9. Обр. 4 9. Оловен прорезен накрайник с права основа, отчупен прорез, от който е останал само едната страна, извит връх. По нарушената от удари лицева страна е нанесена релефна украса, подобна на „елхова клонка“ с остри ъгли към стъблото и разклонения недостигащи края на полето, ограничено с бордю̀р. Върху обратната страна е нанесен „разцъфнал кръст“ с двойно завити спираловидни краища, издължено надлъжно рамо и коси успоредни насечки, разделени от релефна линия в средата. Размери: дължина – 4,2 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 24266.

Цитирана литература:

- Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013: А. Аладжов, Я. Димитров, Ст. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, Ст. Иванов, Ст. Стойчев. Археологическа карта на Плиска. София, 2013.
- Георгиев 1981: П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска-Преслав, Т. 2. София, 1981, 190-197.
- Дончева 2015: С. Дончева, С. Калъпи и матрици от българското средновековие (IX-XIV в.). Велико Търново, 2015.
- Инкова 2001: М. Инкова. Три накрайника с прорези или към въпроса за „скитащите“ орнаменти в старобългарската металопластика. – Археология, 2001, 1-2, 88-96.
- Плетньов 2003: В. Плетньов. Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – В: Плиска-Преслав, 9. Шумен, 2003, 317-323.
- Плетньов 2009: В. Плетньов. За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In *memoriam*. София, 2009, 103-119.
- Плетньов, Павлова 1992: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници от Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей – Варна, 28 (43), 1992, 158-223.
- Станилов 1990: Ст. Станилов, Ст. Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. София, 1990, 181-197.
- Станилов 2000: Ст. Станилов. Накрайници за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – В: Плиска-Преслав, 8. Шумен, 2000, 172-178.
- Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 век). София, 2006.
- Станчев 1955: Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на археологическия институт, XX, 1955, 183-221.
- Стоянова 2003: Х. Стоянова. Ранносредновековни селища в землището на с. Жилино, Новопазарска община. – В: Плиска-Преслав, 9. Шумен, 2003, 109-116.

Ключови думи: Ранно средновековие, Първо българско царство, прорезни ремъчни накрайници